

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК АТАЛЫШТАРЫН НОМИНАЦИЯЛООНУН НЕГИЗГИ СЕМАНТИКАЛЫК МОДЕЛИ

ЖУМАЛИЕВ САМАТ
ф.и.к., доцент, Талас МУ

Кыргыз тил илиминде буга чейин Орто Азия жана Түштүк Сибирдеги түрк тилдериндеги турмуш-тиричиликке байланыштуу айрым үй буюм, кийим-кечек, эмгек куралдарынын аталыштары С.Сыдыков тарабынан салыштырма метод менен изилденсе, “Манас” эпосундагы кийим-кечек жана тамак-аш аталыштарын Г.Жумакунова изилдөөгө алган. Мындан сырткары эпосто кездешкен айрым үй буюмдарынын аталыштары А.Карымшакова тарабынан кыскача макала түрүндө каралганы белгилүү. Ошондой болсо да, биз “Манас” эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасына кайрадан кайрылып көрүүнү туура көрдүк. Себеби “Манас” эпосунун жалпы лексикалык стратификациясына байланыштуу бул катмарга мүнөздүү болгон сөздөрдүн тарыхый-лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле аталган лексикалык катмардын тарыхый жактан өнүгүү процессин аныктап чыгуу зарылчылыгы жаралды.

Белгилүү болгондой, ар бир элдин жашоо-тиричилиги анын басып өткөн тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсү менен элдин жашоосу да өзгөрөт эмеспи, ошого байланыштуу кыргыз элинин басып өткөн жолунда да бир катар өзгөрүүлөр болуп өткөн. Маселен, бир кезендерде кыргыз эли боз үйдө жашап, негизинен аңчылык же мал чарбачылыгы менен жашоо кечирип келсе, өнүгүү тарыхынын кийинки этаптарында топурактан согулган же заңгыраган үйлөрдө жашап, дыйканчылык же багбанчылык, жыгач устачылык же темир устачылык ж.б. сыяктуу ар кыл кесиптерди да аркалай башташты. Ошого жараша күнүмдүк турмуш-тиричилигинде колдонулган буюм-тайымдары менен жашоо мүнөзү да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Бирок ага карабастан азыркы турмуш-тиричиликте колдонулган негизги буюм-тайым, жабдык-шаймандардын аталыштары тээ байыркы мезгилдерден бери эле тилде колдонулуп, ошол мурунку калыбынан көп бузулбай туруктуу сакталып келе жатат. Мисалы: *балта, бычак, казан, кесе, табак, капкак, сандык, аркан, жүк, элек, челек* ж.б. “Манас” эпосунда кезиккен мына ушундай турмуш-тиричиликке байланыштуу лексикалык катмарга сөздөрдүн өзүнчө жоон тобун кошууга болот. Башкача айтканда, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-тайымдар, шаймандар, идиш-аяктар, үй эмеректери, кийим-кечек, турак-жайга же кооздук үчүн колдонулган буюм-тайымдардын саны ого эле арбын. Маселен, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-шаймандарга: *балта, бычак, шам, банар, чырак, аркан, кайчы, ийне, оймок, элек, кесе, байнек* ж.б.; идиш-аяктарга: *казан, чыны, кесе, табак, капкак, көнөк, булкак, идиш, чака, челек* ж.б.; турак-жайга же кооздук жасалгаларга: *мамык, сандык, бокчо, үкөк, төшөк, баяндос, жекендос, жүк, көрпө, жууркан, килем, кийиз, чачпак, маржан, инжи, зумурут, зар, чатыр, жолум үй, шаңшуур* ж.б.; кийим-кечекке *тон, чапан, калпак, белдемчи, олпок, жеке, дастар, кымкап, күрөөкө, бапик, барча, бото кур, тебетей, бөрк, шым, кандагай, бадана, чүчтө, торко, торгун, соолан, буулум, дейилде, абайы, шайинги* ж.б.у.с. Ошол эле учурда “Манас” эпосунда турмуш-тиричилик лексикасынын катмарына кирген, бирок көпчүлүккө мааниси анчейин белгисиз сөздөр да бир топ учурайт. Алсак: *баяндос, жекендос, дейилде, соолан, кесе, байнек, көрпө, чайдоос, абдыра, даңкан, бапик, дастар* ж.б. Мындай сөздөрдүн семантикасы менен этимологиясы ушу тапта атайын илимий негиздеги түшүндүрмөсүн талап кылып турары да шексиз. Арийне, макаланын көлөмдүк чегине байланыштуу андай сөздөрдүн баарына толук анализ жүргүзүп чыгууга мүмкүн эмес. Андыктан бул макалабызда эпостогу турмуш-тиричилик лексикасындагы айрым типтүү аталыштардын этимологиялык номинациясына жана анын негизги семантикалык моделине гана мисал иретинде кыскача анализ жүргүзүп көрөбүз.

Балта – “жыгачты кесүү, жаруу, казык кагуу, ж.б. иштер, сомдоо үчүн колдонулуучу жазы жагы миздүү, экинчи жагы уңгулуу темир курал¹. Байыркы түрк тилдеринде *балду* “топор”, *балту* “секира”² жана М.Кашгариде *балду* “топор”³. Демек, байыркы түрк тилдеринде *балду* // *балту* сөздөрүндөгү жумшак *ð* тыбышы чарба куралынын, каткалаң *t* тыбышы согуш куралынын фонемалык көрсөткүчү болсо керек. Азыркы түрк тилдеринде да ушундай эле формаларда кездешет: алтай тилинде *малта*, хакас тилинде *палты*, тува тилинде *балды*, казак тилинде *балта*, уйгур тилинде *палта* // *балта*, өзбек тилинде *болта*, түркмөн тилинде *палта*⁴ ж.б. Аталган сөз монгол жана айрым тунгус-манжур тилдеринде да орун алат: бурят тилинде *балта* “молот, кувалда”⁵, монгол тилинде *балт* “топор”⁶, “молот”⁶, эвенки тилинде *балта* “молот”, байыркы жазма монгол тилинде *балта* “молот”⁷ ж.б.

Сөздүн этимологиясы боюнча тил илиминде бирдиктүү пикир орун албайт. Айталы, С.Сыдыков⁸ байыркы түрк тилдеринде “ай балта (секира)” мааниси гана жолугарын жана анын “балта (топор)” деген чарбалык мааниси согуш, жабдык, курал маанилеринин негизинде өнүгүшү мүмкүн деп эсептейт. Г.Рамстедт болсо байыркы шумер тилиндеги *балаг* “топор”, санскрит тилиндеги *парсук* “топор”, грек тилиндеги *перехус* “топор”⁹ формаларына жакындаштырып, сөздүн тегин ошол тилдерден тараганын белгилейт.

Бул жерде турмуш-тиричилик лексикасындагы аталыштардын тегин аныктоодо алардын семантикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп көрүү зарыл. Маселен, алгачкы адамдар бир жак учу курч таштардан балта же бычак сымал куралдарды пайдаланышкандыгы белгилүү. Акырындап андай таштардан балта сымал жыгач таякка байланган эмгек куралын жасоону өздөштүрүшүп, турмуш-тиричиликте кеңири колдоно башташкан. Натыйжада *балта* адам турмушунда зор роль ойноочу куралга айланып, аны менен жыгачты же отунду кескен, азык катары колдонулуучу ири жаныбарлардын сөөк эттерин бөлүүдө жана аңчылыкта да кеңири пайдаланылган. Кийинчерээк балтанын согуш куралы катары, устачылык куралы катары функциясы кеңейген.

Демек, *балта* аталышынын этимологиялык номинацияланышына анын жасалуу мотивациясы негиз болгону байкалып турат. Так айтканда, бир жак учу курч, миздүү таштын жыгач таякка бекем байланышы анын аталышынын келип чыгуусуна себеп болгондой. Муну байыркы түрк тилдериндеги *ба* “привязывать, связывать, обвязывать”¹⁰ сөзүнүн орун алышы дагы далилдеп тургансыйт. Ошондо *балта* аталышын морфемаларга ажырата турган болсок *ба+(a)л+ту//a(и)* болуп үч бөлүккө ажырайт: байыркы түрк тилдеринде *ба* “привязывать, обвязывать”, *(a)л* “отбирать” жана *ты* “прочно, крепко”¹¹ деген маанилерди туюнткан. Этимологиялык номинативдүү семантикасы “прочно обвязанный, привязанный” деген синкреттик маанилердин биримдигине негизделгени байкалат. Бирок азыркы алтай тилиндеги *палта* формасы “растоптать ногами” маанисин берет, эгерде ушул жагы эске алынса анда байыркы мезгилдерде *бал* уңгусу “давить, ломить” деген маанини билгизген деп болжолдоого болот, бирок байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө мындай маанидеги этиш сөз кезикпейт.

“Манас” эпосундагы *балта* сөзү негизинен согуш куралы айбалта катары кезигет, бирок чарба куралы иретинде кездешкен учурлары да орун алат:

¹ Кыргыз тилинин сөздүгү, 1-бөлүк, 211-бет.

² Древнетюркский словарь, 80, 81-беттер.

³ Индекс-словарь, 54-бет.

⁴ Сыдыков С. Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар. –Ф., 1984, 15-16-беттер.

⁵ Бурятско-русский словарь, 84-бет.

⁶ Русско-монгольский словарь, 723, 277-беттер.

⁷ ССТМЯ, 71-бет.

⁸ Сыдыков С. Аталган эмгеги, 16-17-беттер.

⁹ Севортян Э. ЭСТЯ, 1978, 58-бет.

¹⁰ Древнетюркский словарь, 76-бет.

¹¹ Древнетюркский словарь, 32, 539, 565-беттер.

1. Башка *балта* салышып,
Бака-шака чабышып,
Эки журттун эки эри
Бар келишип калышып,
Ай балта менен бир-бирин
Элүү-кырктай чабышып. (СО, 1980, 2-том, 131-бет).
2. Чапкан *балта* өтөбү
Чакырлоонун ташына,
Нелер келип, не кетпейт
Эр жигиттин башына! (СО, 1981, 3-том, 116-бет).
3. Бариги алтын чынармын,
Балтаң өтсө кесип жык. (СО, 1982, 4-том, 35-бет).
4. Булчуну буура санындай,
Муруту *балта* сабындай, (СО, 1981, 3-том, 188-бет).
5. Баргандардын баштары *Балта* тийди быркырап, (СК, 322-бет).

Бул көрсөтүлгөн эпостун саптарындагы *балта* аталышы 1,2 жана 5-мисалдарда согуш куралынын бири катары колдонулуучу айбалтаны туюндурса, 3-мисалда чарбачылыкта колдонулуучу эмгек куралынын аталышы иретинде айтылды. Ал эми 4-мисалда эпостогу каармандын мурутунун кылдарынын жоондугу элестүү түрдө балтанын сабы менен көркөм салыштыруу үчүн пайдаланылды.

“Манас” эпосундагы *балта* аталышы С.Орозбаковдо 9 жолу, С.Каралаевде 65 жолу кездешет.

Казан - “металлдан (көбүнчө чоюндан) тамак бышырууга ылайыкталып жасалган, көлөмү ар кандай, ооз жагы тегерек келген идиш”¹². Аталган сөз байыркы түрк тилдеринде толук формасында учурабайт, бирок анын башындагы *ка-* бөлүгү “сосуд, посуда”, *кабан* “блюдо, поднос, тарелка”¹³ деген маанини билгизген жана Махмуд Кашгариде да *казыз* “деревянная посуда”¹⁴ маанисин туюнткан сөз бар. Азыркы түрк тилдеринде да ушул сөз орун алат: алтай тилинде *казан*, хакас тилинде *хазан*, тува тилинде *кочал*, уйгур тилинде *казан*, өзбек тилинде *козон*, түркмөн тилинде *газан*¹⁵, түрк тилинде *казан* “котёл” ж.б. Сөздүн фонетикалык ушул түрүндөгүсү монгол жана тунгус-манжур тилдеринде учурабайт, бирок ага жакындашкан формалары бар: монгол тилинде *хувин* “посуда”, *шаазан* “чаша, чашка”¹⁶ ж.б. Бул тилдерде сөздүн акыркы *-ан* бөлүгү “посуда” деген семантиканы туюнтса, ал эми түрк тилдеринде болсо аталган сөздүн *ка-* деген биринчи бөлүгү “сосуд, посуда” маанисин туюнтат. Аны *ка+зан*, *ка+бан*, *ка+зыз*, *ка+пак*, *ка+скан*, *ка+шык* сыяктуу сөздөрдүн номинативдүү семантикасы аркылуу байкоого болот. Ошондо *ка-* “посуда” жана анын экинчи *-зан* бөлүгү кытай тилиндеги *чан* (*чжань*) “чашка для вина или масла, мера емкости”¹⁷ маанилерин туюнтат. Түрк тилдеринде *ка+чан* > *ка+зан* болуп сөз ортосундагы *ч* > *з* га өткөн.

Сөздүн этимологиясын К.Сейдакматов¹⁸ *карын* сөзүнүн курамындагы *р* ~ *з* жана *ы* ~ *а* тыбыштарынын алмашуусунан *казан* келип чыккан деп болжолдоп, *казан* менен *карын* сөздөрүн тектештирген. Бирок малдын карынын идиш катары колдонууга эч мүмкүн эмес, демек *казан* аталышы анын идиш катары функцияланышына байланыштуу эле пайда болгон десек жаңылышпайбыз.

¹² Кыргыз тилинин сөздүгү, 1-бөлүк, 714-бет.

¹³ Древнетюркский словарь, 399-бет.

¹⁴ Индекс-словарь, 363-бет.

¹⁵ Сыдыков С. Аталган эмгеги, 35-36-беттер.

¹⁶ Русско-монгольский словарь, 503, 688, 797-беттер.

¹⁷ Древнетюркский словарь, 138-бет.

¹⁸ Сейдакматов К. КТКЭС, 125-бет.

“Манас” эпосунда *казан* көбүнесе эт бышырууга ылайыкталган жез идишти билгизет, контекстке келгенде өтмө маанилерде да колдонула берет:

1. Оозу капкак жез *казан*
Эки жүрөк салганы, (СО, 1-том, 1978, 53-бет).
2. Калмакка *казан* астырды,
Жер очоктун баарысын
Жергенттикке каздырды (СО, 1-том, 1978, 78-бет).
3. Кабар айткын баарына,
Карабасын малына,
Кара жанын каркыттап,
Казан асып, от жаксын
Минген аттын жалына. (СО, 2-том, 1980, 72-бет).
4. Билектерин караса
Бир *казан* батчу челектей, (СО, 2-том, 1980, 185-бет).
5. Илегилек, көк кытан,
Ийри тумшук, бир *казан*, (СО, 1980, 2-том, 293-бет).
6. Туурук таман, тулга бет,
Карасы *казан* көөсүндөй (СО, 2-том, 1980, 434-бет).
7. Дөңгөнүн жайын сураба Мунун жан *казандай* башы бар, (СК, 15-бет).
8. Кара байыр, *казан ат*Калбыр өпкө, жез билек Ат тулпарын минишип, (СК, 21-бет).
9. Белестен чыкты беш киши Ак селдеси *казандай*, Айкырса үнү азандай, (СК, 235-бет).

Жогоруда мисалдардын биринчи жана экинчисинде *казан* тамак бышыруучу идиш катары, 3-мисалда “ат жалына *казан* асуу” деген фразеологизмдин составында келди. 4-мисалда болсо эпостогу каармандын билегинин жоондугу *казандын* чоңдугуна салыштырылса, 5-мисалда куш түрүнүн аталышы катары жана 6-мисалда эпостогу каармандын өңүн *казан* көөсүнүн каралыгына салыштыруу максатында айтылды. 7,9-мисалдарда да адам башынын же баш кийиминин көлөмү *казан* сыяктуу калдайган чоң экендигин туюнтуу максатында салыштыруу үчүн колдонулду. Ал эми 8-мисалда чыдамкай, күлүк тулпарды туюнтуу үчүн *казанат* деген аналитикалык сөз формасында келди.

Казан сөзү С.Каралаевдин вариантында 128 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 40 жолу кездешет.

Кыскартып айтканда, эпостогу турмуш-тиричилик лексикасына кирген сөздөрдүн жасалышынын негизги семантикалык модели катары кыймыл-аракеттик мааниге негизделген семантикалык ыкма кеңири колдонулат жана алардын номинациялоодо бөтөнчө функционалдык ролу эске алынат. Алсак: *ой+мо+к, күрө+к, эл(г)е+к, кайра+к, ийи+к, кый+чы, быч+ак, ор+ок, үк+өк, төшө+к* ж.б. сөздөрдүн уңгулары өз алдынча турганда буйрук этиштик маанини туюнтуп турат жана андай уңгуларга этиштен атоочторду жасоочу *-ык//ак, -чы* сыяктуу мүчөлөр улаштырылган. Ошондуктан мындай аталыштардын басымдуу бөлүгүнүн этимологиялык номинациясы алардын турмуш-тиричиликте аткарган функцияларына жараша келип чыккан. Ал эми айрым *балта* же *көнөк* өңдүү аталыштар буюмдун жасалуучу затына же жасалуу процессине байланыштуу пайда болсо, *сандык* же *килем*, *баяндос* же *жекендос* сыяктуу аталыштары иран-араб тилдеринен өздөштүрүлгөн аталыштар болуп саналат.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк. –Б., 2011.
2. Дервнетюркский словарь. –Л., 1969.
3. Кашгари М. Девону луготит түрк. Индекс-словарь. –Т., 1967.

4. Сыдыков С. Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар. –Ф., 1984.
5. Черемисов К.М. Бурятско-русский словарь. –Москва, 1973.
6. Дамдинсурэн Ц., Лувсандэндэв А. Русско-монгольский словарь. –Улан-Батор: Госиздат, 1982.
7. Цинциус В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т.1. -Л., 1975.
8. Севортян Э. Этимологический словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т.1.-Л., 1978.
9. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф., 1988.
10. С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 1,2,3,4-томдор. –Фрунзе: Кыргызстан, 1978-1982.
11. Манас: Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча. –Бишкек: Турар, 2010.